

Oderhandeln, Preussen och Svenska Pommern vid mitten av 1700-talet.

Ett historiskt perspektiv.

Det pommerska kriget 1757—1762 har aldrig ansetts såsom en gloriös episod i Sveriges historia. Av samtiden betraktades kriget som en renodlad spekulatation i en — som man trodde — gynnsam konjunktur, och inga deklamationer om att Sverige gick i krig såsom garant för westfaliska freden och Tyska rikets välgång kunde utgöra ett tillfredsställande camouflage för en krass maktpolitik. Detta hade måhända betytt mindre, om de militära bedrifterna hade tystat oppositionens talan. Nu inskränkte sig krigföringen huvudsakligen till en årlig med försiktighet företagen marsch över Peene in på preussiskt område och ett med lika stor regelbundenhet verkställt återtåg. Endast Lantingshausens obestridliga organisationsförmåga, Fersens, Ehrensvärds, Wrangels och Sprengtportens militära duglighet i förening med Fredrik den stores trångmål räddade kriget från att bli en upprepning av 1741—1743 års fälttåg.

Den första svenska vetenskapligt genomarbetade framställningen av pommerska krigets förhistoria finnes hos Malmström i »Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statshvälfningen 1772», del 4. Hans framställning är grundad huvudsakligen på rådets och kanslikollegii protokoll. Materialet för skildringen föreligger till väsentliga delar tryckt i A. J. von Höpkens skrifter och Handlingar rörande Skandnaviens historia, 23:e delen. Enligt Malmström leddes Sverige in i kriget genom diplomatisk påverkan från Frankrike och Österrike. Sverige förespeglades

Oderhandeln, Preussen och Svenska Pommern vid mitten av 1700-talet. 121

territoriell tillväxt i Pommern vid det blivande fredsslutet. Man angav även rättsgrunden för Sveriges ingripande mot Preussen: Sverige var garant för westfaliska freden och måste såsom sådan bekämpa fredsstöraren. Rådet var splittarat, och delade meningar rådde om det lämpliga att biträda de franska och österrikiska förslagen. Några illusioner om Sveriges militära styrka hade man icke utan satte sin lit till de allierade makterna. Genom ständiga påtryckningar från i första hand Frankrike drevs rådet ur sin ursprungligen försiktiga position, och den 22 juni 1757 fattades beslutet om krig. Malmström skriver: »Det var icke ensamt Frankrikes vink, som kallade dess trogna vapendragare till striden; det var ännu mera hänseendet på den inre partiställningen . . . Det felaktiga härvid var, att man alltför illa beräknade både egna, bundsförvanternas och fiendens krafter; det lättsinniga, att man icke tog några motgångar med i beräkningen; det beklagansvärda, att fäderneslandets välgång, ära och lycka skulle göras till insats i partispelet.»¹

I »Sveriges deltagande i sjuåriga kriget 1757—1762» har Teofron Säve givit en detaljerad skildring av krigets förlopp. I det första kapitlet behandlas förhandlingarna om Sveriges deltagande i kriget. Framställningen grundar sig på i stort sett samma material som Malmströms och följer i alla väsentligheter denna.

I tysk historieskrivning har, med ett väsentligt undantag, Marschall von Sulicki, »Der siebenjährige Krieg im Pommern und in den benachbarten Marken», av naturliga skäl Sveriges roll i sjuåriga kriget icke tilldragit sig någon större uppmärksamhet, detta naturligtvis främst på grund av den obetydliga militära insats, som svenska armén gjorde.

Gemensamt för framställningarna om orsakerna till Sveriges allians med Frankrike och Österrike är att man lagt huvudvikten vid frågans formella sida. Gången av de diplomatiska förhandlingarna och de beslutande instansernas åtgärder intaga huvudutrymmet, detta i överensstämmelse

¹ Malmström, 2:a upplagan 4, sid. 305—306.

med uppfattningen om 1700-talet som kabinettspolitikens tidevarv. Däremot finner man föga om det som skulle bliva segrans pris för Sverige: Pommern.

Men för förståelsen av den svenska frihetstidens främsta utrikespolitiska manifestation är kunskap nödvändig om Pommern och Oder och om dessa traktors betydelse för det politiska spelet¹. Det läge, som hade uppstått vid mitten av 1700-talet, var resultatet av en flerhundraårig historisk utveckling. Man kan däri skönja ett fåtal dominerande kraftlinjer.

I det följande förstås med Pommern det land, som samlats i hertig Bogislaus XIV:s hand vid början av 1600-talet och vid hans död 1637 de facto kom i Sveriges händer, och som sedan i westfaliska freden delades mellan Sverige och Brandenburg. Det var ett jordbruks- och skogsland vid Oders mynning som sträckte sig på båda sidor om Stettiner Haff fram till Östersjön².

Oder var ingalunda den viktigaste pulsådern för handeln genom Tyskland, men den var dock en av Tysklands huvudfloder. Den var segelbar för mindre båtar ända upp till Ratibor i närheten av gränsen mellan Schlesien och Böhmen. Vid Oder lågo de betydande handelsstäderna Breslau, Frankfurt och Stettin. Dess största biflod, Warthe, är och var segelbar från Kalisch. Netze, Warthes biflod, ökade ytterligare vattenvägarnas längd. Vid Warthe låg bland annat staden Posen. För övrigt hade Pommern endast en segelbar flod av betydelse, nämligen Peene, som rann upp i Mecklenburg och föll ut vid Anklam. Med namnet Peene

¹ Med understöd av Långmanska kulturfonden har förf. vid arkiv i Stockholm, Paris, Stettin och Berlin bedrivit forskning rörande svenska Pommern vid mitten av 1700-talet. I föreliggande uppsats har endast en mindre del av materialet redovisats.

² I äldre litteratur och officiella akter benämnes Stettiner Haff »Frisches Haff». Med detta senare namn avses i modern tid det vatten, som ligger utanför Königsberg. När i den följande framställningen »Frisches Haff» nämnes i citat, avses alltid Stettiner Haff.

Oderhandeln, Preussen och Svenska Pommern vid mitten av 1700-talet. 123

betecknades också det vatten mellan Usedom och fastlandet, som tillika var det väsentligaste av utloppen från Stettiner Haff till havet. De båda andra utloppen voro Swine mellan Usedom och Wollin samt Dievenow mellan Wollin och fastlandet ¹.

Pommerns egna produkter voro framför allt spannmål och trä, särskilt skeppsvirke, det senare av vikt för den svenska flottan. Pommerns väsentliga betydelse för Sverige och Brandenburg-Preussen låg emellertid knappast i dess egenskap av råvaruproducent utan snarare i dess läge vid Oder.

År 1689 utgavs av rektorn vid skolan i Dommitzsch Caspar Sneidern »Geographisch-historische Beschreibung des Oderstrohms.» Denna utkom i ny, utvidgad upplaga år 1742 ². Sneiderns verk är en omständlig skildring av Oder från källorna till havet med korta beskrivningar och krönikor över de orter, som voro belägna vid Oder eller dess tillflöden. I detta sammanhang intresserar framför allt hans beskrivning av Oders nedre lopp. Särskilt hans utredning av kommunikationslederna mellan Stettin och Östersjön är instruktiv. Om Stettins näringar meddelas: »Die Nahrung der Einwohner bestehet guten theils in Kaufmannschaft, darzu ihnen der Oder-Strohm, als auf welchem sie nicht nur mit kleinen Bramen und Kähnen weit hinauf in die Marck und Schlesien, sondern auch mit grossen Last-Schiffen hinab in die See, und ferner in weit abgelegene Länder ihre Waaren verführen und andere herzubringen können, fürnehmlich beförderlich ist.» ³

Av Oders utlopp nämner Sneidern såsom segelbart endast Peene. »Eine Meile unter Anklam berühret endlich der Peene-Fluss, nachdem er bey 14 Meilen mit ziemlichen Krümmen fortgeflossen, erstlich das Kleine Frische Haff und

¹ Beträffande Oders, Warthes och Netzes lopp och segelbarhet jfr Th. Schmidt, Beiträge zur Geschichte des Stettiner Handels, Die Stettiner Schifffahrt unter Friedrich dem Grossen (Baltische Studien, Bd. 21), sid. 167—170.

² Endast den senare upplagan har varit författaren tillgänglig.

³ Sneidern, sid. 255.

vergrössert sich darmit dergestalt, dass er bey einer halben Meile breit wird und also den grössten Ausgang der Oder in die See, auch schönsten und bequemsten Hafen, daraus man auf Stettin lauffen kan, machet.»¹

Den betydande staden vid Peenes utlopp var Wolgast. Om denna skriver Sneidern: »Der Fluss Peene gehet herum und ist dieses Ortes, als da das Frische Haff sich zum theil ins Meer ergiesset, gar tief und zur Schiffarth sehr wohl gelegen, darum auch die meisten Schiffe, die aus der Ost-See auf Stettin und Ancklam wollen, alhier vorbeystreichen und Zoll geben müssen.»² Denna fördelning av skeppsfarten i äldre tider bestyrkes också av samtliga källor. I en P. M. för den svenske generalguvernören den 25 februari 1760 framhölls samma synpunkter: »Nun ist es zwar andem, dass ehedem bei Schwedischen Zeiten, ab und zu, einige kleine Fahrzeuge der Swine durchgegangen sind, es ist aber nur zufällig gewesen und solche haben in kleine flachgehende Fahrzeuge bestanden, dass man also wenig oder gar nicht auf diese kleine Auslaufs der Swine und Dievenow regardiret hat.»³

Dessa citat klargöra de väsentliga dragen i det handelsgeografiska läget kring Stettiner Haff. Det enda brukbara utloppet gick förbi Wolgast genom Peene. Detta faktum kom att i hög grad bestämma såväl Sveriges som Brandenburg-Preussens pommerska politik. Anmärkningsvärt är att de båda andra utloppen för Stettiner Haff, Swine och Dievenow, överhuvud icke nämnas av Sneidern såsom trafikabla. Kartan visar också, att sjöstäderna i Pommern gruppera sig kring västra delen av Stettiner Haff. Överhuvudtaget voro Stettiner Haff och dess utlopp svårnavigabla genom sandbankar, vilket medförde svårigheter för större och djupgående fartyg⁴. Det vanliga förfaringssättet vid skeppsfart

¹ Sneidern, sid. 313.

² Sneidern, sid. 315.

³ P. M. upprättad av licentinspektoren i Stralsund A. Kellman (Pomeranica, R. A. vol. 544, ang. ekon. förh. i allm. Handel. och sjöfart, saml.).

⁴ F. W. Berthold, Geschichte von Rügen und Pommern, I, sid. 10—12. Jfr även Schmidt, a. a., sid. 171—172.

på Stettin var, att de stora skeppen ankrade vid ön Ruden norr om Peenes utlopp i Östersjön eller vid Grünswade (på svenska Grönsvärd) strax intill Wolgast, där lasten lämpades över i läktare i så stor utsträckning, som behövdes för att de stora fartygen skulle kunna taga sig fram i de grunda farvattnen. Vid Ruden befann sig även den svenska lotsstationen. På återvägen från Stettin tillämpades ett motsvarande förfaringssätt, då den slutliga lastningen från läktare skedde vid Grünswade eller Ruden och skeppen fournerade sig från Wolgast eller Stralsund.¹

Oderskeppsfarten på 1700-talet kan emellertid icke betraktas isolerat utan måste sättas i sammanhang med den övriga tyska flodhandeln och kanalfarten såväl geografiskt som historiskt.

Rhen och Donau voro världshandelns stråkvägar i Tyskland. De voro genomgångsvägarna för handeln mellan Holland och södra Europa och för handeln mellan Frankrike och Europas östra delar. Konjunkturerna för världshandeln voro av avgörande betydelse för välståndet i de städer och länder, som lågo vid Rhens och Donaus stränder. Den tredje huvudfloden Elbe med sina bifloder stod mera i den tyska handelns tjänst. De tyska floderna voro i största delen av sitt lopp segelbara. Endast i Donau nödvändiggjorde forsar stora vattenbyggnadsarbeten. Det krävdes kontinuerliga muddringsarbeten och vissa indämningar.

Dessa floders lopp är så väl känt, att en redogörelse icke är av nöden. Det må anses tillfyllest med påpekandet, att Oder, Elbe, Donau och den ur sjöfartssynpunkt föga betydande Weser såsom radier stråla ut från eller söka sig mot ett gemensamt centrum, de österrikiska arvländerna. De flöto bland annat genom de mäktigaste territorialstaterna: Brandenburg, Sachsen och Bayern.

Dessa av naturen bildade vattenvägar kompletterades

¹ Anmärkningar till Gravamina preuss. 1728, tryckt hos Dähnert, Pommersche und Rügische Landesurkunden, suppl. 1. Jfr även Heberlein, Beiträge zur Geschichte der Burg und Stadt Wolgast, 1892, sid. 344—345, och Acta Borussica, Handelspolitik, 3: 1, sid. 694—696.

av med konst skapade samfärdselleder för den inre sjöfarten. Betingades flodernas lopp av landets konfiguration, så berodde kanalernas sträckning även av staternas vilja. I första hand sökte de olika territorialstaternas styrelser utnyttja eller komma i besittning av de redan existerande handelsvägarna. Territoriella landgränser och näringspolitiska doktriner i förening med krasst fiskaliska hänsyn och privatekonomiska gruppintressen i staterna och städerna gjorde en köpmans färd utför en av de tyska floderna från källorna till havet till ett komplicerat, icke alltid lönande och ibland riskfyllt företag.

I stället för den medeltida stadspolitiken hade under nyare tiden territorialstatspolitiken trätt fram. Kurfurstarna i Brandenburg och Sachsen och deras mindre mäktiga kolleger utnyttjade sin ställning som herrar över en flodsträcka till att avpressa handeln de avgifter, som statskassan var i behov av; de hindrade eller åtminstone försvårade samtidigt trivseln hos sådana näringsgrenar i främmande land, som fursten själv hoppades uppamma. En sådan politik ledde naturligtvis till repressalier och motåtgärder; dessa förhindrade i sin ordning en stabilisering av det ekonomiska livet och motverkade ländernas uppblomstring¹. Möjligheten att förverkliga denna repressalierpolitik hade främst de stater, som kunde sätta makt bakom orden.²

Den mäktigaste territorialstaten i Tyskland var huset Habsburg. Ferdinand I hade genom arv och giftermål sammanbragt det samlade landkomplexet och bedrev en energisk politik för förkovran av sina länder. Av intresse i detta sammanhang är den österrikiska politiken i den mån den berör Pommern och Oder. För Böhmen och Schlesien var Oder den naturliga utfartsvägen. Men Stettin hade 1467 erhållit privilegiet, att icke-stettinare voro förbjudna att fara

¹ Jfr bl. a. Acta Borussica Handelspolitik, 2: 1, sid. 464 ff. om det hänsynslösa handelskriget mellan Preussen och Sachsen på 1720-talet; Jfr även Heckscher, Merkantilismen, I, sid. 37 ff.

² Jfr Schmoller, Studien über die wirtschaftliche Politik Friedrichs des Grossen etc. I, sid. 25 ff. (Jahrbücher VIII: 1).

Oderhandeln, Preussen och Svenska Pommern vid mitten av 1700-talet. 127

genom Stettin. Alla varor måste lastas av där. Oders lopp mellan Breslau och Frankfurt var spärrat för sjöfart. Frankfurt hade privilegium på Oderskeppsfarten ovanför Frankfurt men utnyttjade icke detta privilegium utan ombesörjde i stället inkomstbringande landtransporter. All fri handel på Oders övre lopp omöjliggjordes, något som i sin tur medförde, att den nordsydgående handeln icke nådde Stettin utan sökte sig bekvämare vägar. Härtill bidrog också att gamla handelsvägar ledde i ost-västlig riktning, där varuutbytet skedde mellan det industrifattiga Östeuropa och det industrialiserade Västeuropa med Breslau som handelscentrum.¹ På grund av de restriktiva bestämmelserna för sjöfarten på Oder gingo transportererna i huvudsak på foror från Fürstenwalde till Frankfurt a. d. Oder och därifrån likaledes på foror till Breslau. Det lyckades Ferdinand I att sluta ett fördrag med kurfurst Joachim II av Brandenburg år 1555 varigenom sjöfarten på Oder frigavs och skeppare från Stettin kunde fara med salt till Breslau och taga koppar i returfrakt². Men genom allehanda schikaner mellan Frankfurt och Stettin, mellan de pommerska hertigarna och kurfurstarna i Brandenburg råkade denna handel redan på 1560-talet i stockning.³

Att förena Orientens handel med Östersjöns var en tanke, som förut föresvävat de tyska kejsarna, framför allt böhmaren Karl IV. Genom en kanal mellan Moldau och Donau skulle handelsvägarna ledas till Prag och därifrån utefter Oder och Elbe gå till Nord- och Östersjön.

Även en vattenvägförbindelse mellan de österrikiska arvländerna och de habsburgska Nederländerna var av stort intresse för Ferdinand I. Han sökte förverkliga denna ge-

¹ v. Schroetter, *Die schlesische Wollenindustrie im 18. Jahrhundert* (Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte, Bd X), sid. 130—131. Jfr även Toeche-Mittler, *Der Friedrich-Wilhelmskanal und die Berlin—Hamburger Flusschiffahrt* (Staats- und socialwissenschaftliche Forsch. hrsgb. v. Gustav Schmoller, Bd XI, H. 3) sid. 11 ff.

² Toeche-Mittler, a. a., sid. 12.

³ Wehrmann, *Geschichte von Pommern II* (Deutsche Landesgeschichten, I), sid. 71 ff.

nom att i samarbete med Brandenburg åstadkomma en kanalförbindelse mellan Oder och Spree. Motstånd från Sachsen, som fruktade en minskning i Leipzigs handel, likgiltighet och brist på medel hos Brandenburg gjorde, att frågan åter fick förfalla. Ferdinand I:s två projekt att öppna en handelsväg från Schlesien, som gick utanför de gamla stråkvägarna, misslyckades.¹ Oder förblev stängd, och tanken på kanalförbindelse mellan Oder och Spree fick förfalla. Men Karl IV och Ferdinand I hade dragit upp riktlinjer, som icke skulle falla i glömska.

Det är icke här någon anledning att redogöra för den långvariga tvisten om Oderhandeln under senare delen av 1500-talet och de två första årtiondena av 1600-talet. Med Wallensteins framstöt mot Östersjökusten under de sista åren av 1620-talet började problemet att ånyo rullas upp.

Dominium maris baltici var det mål, som föresvävade honom såsom ett led i kampen för den habsburgska universalmonarkien, men en förutsättning för att nå detta mål, i den mån det icke endast gällde att militärt besätta vissa områden, var att hela Oder stod till kejsarens förfogande. »Die räumliche Trennung der österreichischen Länder von der Ostsee musste durch eine Verkehrserleichterung verringert werden.»² Makten i Wallensteins armé sopade undan det motstånd, som Frankfurt an der Oder alltid reste mot en fri trafik på Oder. Ej heller kurfursten Georg Wilhelm av Brandenburg kunde stå emot trycket. 1628 öppnades Oder för andra gången. Med hot och lockelser hade man redan under föregående år sökt bringa hansestäderna i mera intim kontakt med Österrike och Spanien. Baserade på Östersjökusten kunde de kejsarliga härarna och flottorna med utsikt till seger kämpa den avgörande kampen om väldet över Östersjön och därmed över Hollands huvudhandel. Företaget lyckades utom på en punkt: Wallenstein kom icke att be-

¹ Toeche-Mittler, a. a., sid. 12 ff.

² Toeche-Mittler a. a., sid. 91. Jfr även Schmoller, a. a. (Jahrbücher, VIII: 1) sid. 40.

Oderhandeln, Preussen och Svenska Pommern vid mitten av 1700-talet. 129

härskar Oders mynning. Belägringen av Stralsund måste uppgivas tack vare Sveriges och Danmarks ingripande

På Odermynningen baserade också Gustaf Adolf sitt fälttåg i Tyskland. Hans operationer följde så noga flodlinjerna, att han vid övergången från Oder till Spree-Havellinjen i sin marschrouten följde den väg, där Ferdinand I:s kanal skulle ha gått fram.¹

Efter år 1630, det år då Gustaf Adolf hade fullbordat erövringen av Pommern, utövades makten i hertigdömet i huvudsak av svenska myndigheter, trots att genom testamenteriskt förordnande hela Pommern efter den siste hertigens död skulle tillfalla Brandenburg.² Hertig Bogislaus död 1637 medförde ingen förändring i läget. Under det trettioåriga krigets sista år var Pommern bas för de svenska härrarna och brohuvud vid kommunikationerna med hemlandet. Det upphävande av hertig Bogislaus testamente, som delningen av Pommern innebar torde kunna betraktas som en av Sverige med maktmedel genomdriven erövring av en viktig bas på kontinenten, varigenom samtidigt en regel sköts för en av Tysklands viktigaste floder. Rättsgrunden för förvärvet av Pommern var att en satisfaktion skulle beredas Sverige för återlämnandet av övriga av Sverige i Tyskland erövrade områden.

Enligt westfaliska fredens 10:de artikel mom. 2 erhöll

¹ Generalstaben, Sveriges krig 1611—1632, Bd IV, sid. 107 ff., sid. 222.

² I kapitulationen och alliansen mellan Gustaf Adolf och hertig Bogislaus den 10 juli 1630 bestämdes i 14:de paragrafen följande: »Endlich und zum Vierzehenden, haben wir König von Schweden uns per expressum vorbehalten, dass wann ein trauriger Todesfall sich begeben, und des Herzog in Pommern Liebden die Welt ohne Männliche Leibes Erben gesegnen sollte, ehe und zuvor der Churfürst zu Brandenburg, als eventualiter Gehuldigter Successor, diese Einigung ratificiret und bestätiget, und diesen Landen zu ihrer Entledigung wirklich assistiret hätte, oder da dem Churfürsten die Succession von andern streitig gemacht und widerfochten würde, Wir König in Schweden oder unsere Successoren an der Kron alsdan diese Lande Sequestratin und Clientelatoria protectione so lange inne behalten wollen, bis der punctus successionis seine vollständige Richtigkeit und Erledigung erlanget, und uns von dem Successore die Kriges-Unkosten, so doch ohne einige Beschwerden, Belästigung oder Zuthat des Landes Pommern und aller darunter gehörigen Stände und Einwohner,

Sverige Vorpommern med ön Rügen och i Hinterpommern Stettin, Gartz, Damm och Gollnow samt ön Wollin och dessutom »una cum interlabente Odera et mari, vulgo das frische Haff vocato, suisque tribus ostiis Peine, Swine & Devenow, atque adjacente utrinque terra ab initio territorii Regii usque in mare Balthicum ea latitudine littoris orientalis.»¹ Sverige erhöll alltså full kontroll över alla förbindelserna mellan Frisches Haff och havet. De rättigheter, som tillkommit hertigarna av Pommern och furstarna av Rügen, blevo överlåtna på den svenska kronan. Av betydelse i detta sammanhang är att Sverige erhöll rätten att upptaga tull i Pommern och Mecklenburg. »Ad hæc concedit eidem moderna vectigalia (vulgo licenten vocata) ad littora, portusque Pomeraniæ & Megapoleos, jure perpetuo.»² Dessutom fick Sverige genom senare underhandlingar med Brandenburg en sträcka av östra Oderstranden. Brandenburg erhöll återstoden inclusive Kammin vid Dievenow.

De rättigheter i Pommern, som tillkommo de svenska och brandenburgska suveränerna, städer, menigheter och andra korporationer, voro icke bundna vid den gränsläggning, som skett i westfaliska freden. De voro grundade på den rättsställning, som var gällande för furstar och menigheter i den pommerska stat, som hade styckats. Sverige hade utan tvivel blivit den makt, som i realiteten kontrollerade Pommern. De militära maktförhållandena vid fredsslutet hade avgjort delningen till Sveriges förmån.³ Redan de första underhandlingarna rörande det område på östra Oderstranden, som skulle tillfalla Sverige enligt 10:de artikeln i westfaliska freden, ledde till långa och svåra tvistigheter. I

entrichtet, und diese Conjunction und Einigung gebührend ratificiret und vollenzogen wird» (Dähnert a. a., I sid. 80).

¹ Westfaliska fredens 10:de artikel, mom. 1 (Sveriges traktater, VI: I, 1, sid. 373).

² Sveriges traktater, VI: I, 1, sid. 374.

³ »Das bedeutete die Gründung einer fremdherrlichen Grossmacht auf deutschem Boden, die Lähmung eines selbständigen deutschen Nord- und Ostseehandels». Toeche-Mittler, a. a. sid. 30.

Oderhandeln, Preussen och Svenska Pommern vid mitten av 1700-talet. 131

april 1650 sammanträdde delegater från Sverige och Brandenburg i Stettin. Man kämpade om by efter by, och först år 1653 kunde dragkampen avslutas. Den 4 maj detta år slöts en konvention, som reglerade gränsen mellan svenska och brandenburgska Pommern, varigenom Sverige tillförsäkrades kontrollen över Stettiner Haff.¹ Men det faktum, att man uppdragit en demarkationslinje, som skiljde de båda suveränernas höghetsområden från varandra, hindrade icke, att gränserna voro genombrutna av ett nätverk, spunnet av ekonomiska intressen, privilegier och jordinnehav, något som i sinom tid kom att spela en viss roll.

Av större vikt för det här avhandlade ämnet än justeringen av gränsen i Hinterpommern voro emellertid de samtidigt förda underhandlingarna rörande rätten till uppbärande av tullar och licenter. I den slutliga licentirecessen den 4 maj 1653 skedde en uppdelning av licentinkomsterna på så sätt, att Sverige erhöll hälften av licentinkomsterna från Hinterpommern utom hela inkomsten från de vorpommerska licenterna.² Dock skulle suveränitetsrättigheterna i Hinterpommern obeskurta tillfalla kurfursten av Brandenburg. Den av Sverige införda licenttaxan skulle gälla. Befunnes någon förändring nödvändig, skulle Sverige underrätta kurfursten, »auch Unser Bedenken und consens darüber mitnehmen lassen». Tullfrihet beviljades kurfursten för »Getreidig, Victualien, Hausgeräthe, Jägerzeug, und anderen dergleichen, zu Unserem Hofstaat nothwendigen und unentbehrlichen geringen Sachen.»³ Denna senare klausul bar inom sig möjlighet till tolkningstvister. Vad som menades med hovstat var nämligen synnerligen tvivelaktigt. Om man i ordet tolkade in samma innebörd som i det engelska the kings household eller det franska la maison royale, rymdes under begreppet hovstat även kurfurstens liv- och hustrupper och tullfriheten omfattade då en betydlig mängd varor.⁴

¹ Dähnert, I, sid. 95 ff.

² Dähnert, I, sid. 174 ff.

³ Licentraktaten 15:e punkten, cit. efter Dähnert, I, sid. 178.

⁴ På 1700-talet tvistades länge mellan Preussen och Sachsen om inne-

Brandenburg hade icke vunnit det väsentliga i det rika pommerska arvet, Oders utlopp, och förblev en inlandsstat. Dess politik kom att i hög grad bestämmas av detta faktum. I den målmedvetna efter först holländskt, sedan franskt mönster bedrivna ekonomiska politik, som den store kurfurs-ten förde, sökte han på en gång gagna sina egna länder och minska den favör som Sverige hade genom innehavet av Stettin.¹ Detta skedde genom att han återupptog Ferdinand I:s projekt om en kanal mellan Oder och Spree. Stettins, Sachsens och Sveriges motstånd, de lokala särintressena, främst de, som representerades av Frankfurt an der Oder, skötos åt sidan. Kanalens sträckning var nämligen planerad så, att den förenades med Oder söder om Frankfurt. Därigenom kom med till visshet gränsande sannolikhet den schlesiska handeln att böja av västerut, innan den nådde Frankfurt. Fredrik Wilhelm fullföljde emellertid sin plan, och år 1668 kunde de första fartygen passera Berlin på väg från Breslau till Hamburg. En bekväm förbindelse, som bröt elbefartens monopol, hade skapats. Ur det här behandlade ämnets synpunkt är det särskilt viktigt, att Brandenburg framför allt sökte hindra all uppblomstring av handeln med Stettin. Detta skedde genom att med tullåttnader draga den efter 30-åriga krigets slut snabbt uppblomstrande schlesiska handeln med Hamburg genom den nya kanalen och soulagera Frankfurt an der Oder för förlusten av denna handel genom att försvåra den handel, som Stettin drev på Oder och dess bifloder.²

Fredrik Wilhelms försök att erövra det svenska Pommern 1660 misslyckades. Det krig med Sverige, som så

börden av begreppet Fürstengut. Jfr Acta Borussica, Handelspolitik, 2: 1, sid. 464—488, 509—512.

¹ Om Fredrik Wilhelms ekonomiska politik se bl. a. Hugo Rachel, Der Merkantilismus in Brandenburg-Preussen (Forschungen zu brandenburg-preussisch. Gesch., Bd. 40), sid. 221 ff.

² K. R. Melander, Drag ur Stettins handelshistoria på 1600-talet (Historiska forskningar, tillägnade J. R. Danielsson Kalmari, Helsingfors 1913) sid. 154. För översättning från finskan stannar jag i förbindelse till redaktör W. E. Nordström, Åbo. Jfr även Toeche-Mittler, a. a., sid. 37.

lyckosamt inleddes genom slaget vid Fehrbellin 1676, syntes skola giva Brandenburg en större framgång. Nästan hela svenska Pommern var erövrat, då Frankrike lät sina trupper inrycka i det brandenburgska Cleve för att dymedelst lätta trycket på sin förbundne, Sverige. Ställd inför hotet av ett krig med Frankrike måste kurfursten av Brandenburg uppgiva största delen av sina erövringar i freden i S:t Germain en Laye den 9 juni 1679. Någon vinst av kriget hemförde Brandenburg dock. Det erhöll nämligen allt svenskt land öster om Oder utom städerna Damm och Gollnow och därtill hörande områden. Staden Gollnow skulle dock lösas från Sverige med 50.000 riksdaler. Sverige måste också avstå från den del i de hinterpommerska tullarna och licenterna, som det hade erhållit genom recessen 1653. Det väsentliga området vid Oders mynning förblev i svenska händer, och kurfursten förband sig att icke anlägga några befästningar i de landområden, som han erhållit.¹

Efter det stora nordiska kriget skedde en stor gränsreglering till Sveriges nackdel. Genom freden i Stockholm 1720 reducerades Sveriges pommerska besittningar till att omfatta Vorpommern norr om Peene och Rügen, men Sverige behöll farvattnet mellan Usedom och fastlandet, d. v. s. Peenes nedre lopp.²

I fredstraktaten stipulerades noga de rättigheter, som tillkommo de olika staterna rörande Peenefarten. Inga nya tullar eller pålagor fingo upprättas »auf besagtem Strom und anderen darinn fliessenden Wassern», utan allt måste bliva vid det tillstånd, som rådde före kriget.³ Preussiska undersåtar voro förpliktade att erlægga de före kriget gällande avgifterna vid Wolgast. Sedan de erlagt dessa, voro de befriade

¹ Fredsfördraget 6 juni 1679. Dähnert, I, sid. 184 ff.

² »Und cediren und übertragen Sie die Stadt Stettin, mit dem dazu gelegten District Landes, zwischen der Oder und Peenestrom, nebst denen Inseln Wollin und Usedom, samt denen Ausflüssen der Swine und Divenau, dem frischen Haff und Oder, bis sie in die Peene fliasset, und ihren Namen verlehret» . . . (Dähnert, I, sid. 197).

³ Ibid. sid. 201.

från vidare avgifter. De preussiska undersåtarnas rättigheter voro sålunda klart fastställda. De facto stod Peeneströmmen under svensk suveränitet, eftersom alla fartyg — utom en viss grupp — måste betala samtliga avgifter, såväl Licent som Fürstenzoll, i Wolgast. Sverige uppbar dessa avgifter såsom arvtagare till hertigarna av Pommern—Wolgast. För att reglera de tvistiga frågorna om licenterna i Stettin fördes särskilda underhandlingar, som ledde till ett fördrag, den s. k. licentakten, samma år, som freden slöts. Enligt denna skulle alla fartyg, som kommo från eller gingo till Stettin, vid Wolgast endast betala Fürstenzoll men vara befriade från alla andra avgifter. Däremot skulle alla fartyg, som icke berörde Stettin, betala såväl Fürstenzoll som Licent i Wolgast. Preussen bibehölls vid Fürstengutfriheten.¹

Det stora nordiska kriget hade sålunda reducerat Sveriges landinnehav i Pommern till en obetydlighet, men den reella positionen för Sveriges räkning bestämdes ingalunda av huru stor eller liten del av Pommern, som Sverige innehade, utan av *vilken* del, som tillhörde Sverige. Kontrollen över Oder kunde utövas på två punkter, i Stettin och vid Peenes utlopp, d. v. s. i Wolgast. Det avgörande för kontrollen av Oder var givetvis innehavet av Wolgast, som behärskade det enda segelbara utloppet, men ur fiskalisk synpunkt betydde Stettin betydligt mera. Genom licentakten 1720 voro licentinkomsterna från Stettin undandragna den svenska kronan men å andra sidan var Stettin icke säkert i Preussens hand, så länge en främmande makt kunde taga tribut av dess handel och utfarten till havet icke låg i Preussens händer.

Skenbart hade Sverige 1720 undanträngts från kontrollen över Oders mynning. Endast ett obetydligt landområde kring Stralsund var kvar av de gamla besittningarna. I realiteten var emellertid det svenska Pommern värdefullare än kartan gav vid handen. Det enda någorlunda farbara utloppet för Oder, Peene, gick förbi de svenska besittningarna. Från Wol-

¹ Licentakten, Dähnert, I, sid. 212—215.

Oderhandeln, Preussen och Svenska Pommern vid mitten av 1700-talet. 135

gast kunde Sverige fortfarande kontrollera in- och utfarten av alla större fartyg.

Den territoriella fördelning av Pommern, som blev resultatet av freden i Stockholm 1720 bestod, tills Sverige definitivt förlorade Pommern.

De tidigare årtiondena av 1700-talet utmärktes av en betydande handelspolitisk aktivitet i Medelhavet från kejsarens och Frankrikes sida. Från båda hållen sökte man efter en möjlighet att kombinera östersjö- och medelhavshandeln. Ett österrikiskt projekt var att via Triest föra varorna landvägen till Sava vid Laibach och sedan utmed Sava till Belgrad. Därifrån skulle transporten ske uppför Donau och Mersch så långt den senare var segelbar. Efter landtransport över Sudeterna skulle varorna sedan föras utför Oder till Stettin.¹

Det franska förslaget gick ut på att varorna skulle föras runt pyreneiska halvön upp till Elbes mynning och sedan flod- och kanalvägen till Stettin. Detta framställdes i en »memoire sur la commerce de Prusse en general» av den franske agenten Saudray.² Den kan dateras till mitten av 1740-talet, eftersom Finowkanalen (mellan Havel och Oder) och Plauenkanalen (mellan Havel och Elbe) omtalas som nyss färdiga. Trafiken började på den förra 1746, på den senare 1745.

Zar Peter framkastade möjligheten att draga den bortre orientens, främst Persiens, handel från medelhavsländerna över Ryssland till Königsberg och Stettin.³

Dessa projekt, som äro värda en mera djupgående undersökning, synas förflugna och voro det också, men de uppfattades säkerligen som allvarligt menade i John Laws och Walpoles tidevarv. Gemensamt för dem är att man sö-

¹ Toeche-Mittler, a. a., sid. 105—106.

² Memoires et documents, fonds divers, Prusse, 4 (Archive du ministère des affaires étrangères).

³ Schmoller, Die russische Kompagnie in Berlin 1724—1738 (Zeitschrift für preussische Geschichte, Bd 20), sid 43.

ker undvika två hinder för den tidens handel, barbareskstaterna och Öresundstullen. Av vikt i detta sammanhang är den preussiska regeringens inställning till frågorna.

Preussen, sådant det framträdde omkring 1720, var icke 1800-talets stramt centraliserade stat. Genom arv och erövringar hade ett landkomplex skapats, som sammanhölls av suveränen, kurfursten i Brandenburg. Dessa länder hade icke ett gemensamt namn. »Preussen» som benämning på Hohenzollrarnas länder är en bakåtprojicering. Undersåtarernas ekonomiska och politiska rättigheter vilade på sedvanerättsliga eller kodifierade rättsgrunder, olika i de skilda landsdelarna. Varje ekonomisk politik från Hohenzollrarnas sida måste därför bli en invecklad navigering mellan olika rättskrav och privilegier. Till detta kom att statens snabba växt förändrade gårdagens utland till dagens egna provins.¹

Under den store kurfurstens regering hade en betydande uniformering av Brandenburg-Preussen ägt rum. Dock kunde ännu på hans tid städer och menigheter genomdriva sina önskingar mot monarken. Under Fredrik Wilhelm I hade de centralistiska tendenserna nått så långt, att de lokala intressena icke mot monarkens vilja kunde göra sig gällande. En förskjutning i Brandenburg-Preussens ekonomiska politik hade också ägt rum. Medan den store kurfursten till mönster haft Colbert och drivit en vittsvävande politik, karakteriserad av bl. a. strävan efter kolonier, orientaliska handelskompanier och flottpolitik, trängdes perspektiven samman under Fredrik Wilhelm I.

Man gick fram på olika linjer. Fredrik Wilhelm I och hans intimaste ekonomiska rådgivare geheimerådet Manitus hade klart för sig att Oderhandeln med Stettin som utskeppningshamn ur preussisk synpunkt var att föredraga framför Elbehandeln och Hamburg.² En av Stettins viktigaste handelsgrenar var att ombesörja transitering av polsk spannmål

¹ Eduard Hubrich, Zur Entstehung der preussischen Staatseinheit (Forschungen zur brandenb. preuss. Gesch., Bd 20, H. 2), sid. 347 ff.

² Naudé, Die merkantilistische Wirtschaftspolitik Friedrich Wilhelms I (Historische Zeitschrift, Bd 90), sid. 5 ff.

genom det preussiska området. Genom att tredubbla tullen för genomfart 1723 spände man bågen för högt, och mellan åren 1724 och 1740 gick praktiskt taget ingen polsk spannmål över Stettin.¹ Motiveringen för denna sällsamma åtgärd låg i den jordbrukskris, som under detta årtionde träffade även Preussen. Man fruktade för att export över Stettin av polsk spannmål skulle pressa ned priserna på preussisk spannmål genom att konkurrera på den utländska marknaden. Denna politik bekämpades av krigsrådet Uhl i Stettin och kammerdirektor Hille i Küstrin. Den förre, som var stationerad i Stettin, såg problemet ur denna stads synpunkt. Han föreslog utgrävningen av en kanal vid Swine och att Havel skulle förenas med Oder genom en kanal, som träffade Oder norr om Frankfurt. Hille framlade 1734 ett mera vittsyftande projekt. Han delade Uhls uppfattning om den polska handeln över Stettin och påpekade hur man skulle kunna förse de polska pråmarna med returfrakter i form av salt, sill, järn och ylleveror m. m. Under 1720- och 1730-talen hade han med framgång lyckats höja Frankfurt an der Oders handel genom mässorna därstädes. Tillväxten i Frankfurts handel hade gått ut över Breslau. Man kan i Hilles projekt se ett försök till rationalisering av den nord-sydgående och öst-västliga handeln genom de preussiska områdena. Hilles kungstanke var att handelspolitiskt isolera Schlesien genom att hindra Breslaus direkthandel på Elbe och Oder och göra Frankfurt a. d. Oder till den stora varumarknaden, där Schlesiens köpmän skulle få hämta och lämna sina varor i stället för att ha direkta förbindelser med Hamburg och — vilket ävenledes var ett schlesiskt önskemål — med Stettin. Hille lyckades icke spärra handeln över Friedrich-Wilhelmskanalen och Berlin, men i fråga om Oderhandeln kunde han stödja sig på den politik, som före 1720 var Preussens och som ännu hade starkt stöd i stora

¹ Schmoller, Studien über die Wirtschaftspolitik Friedrichs der grossen (Jahrbücher VIII: 4), sid. 51 ff. Jfr Acta Borussica, Handelspolitik, 2: 1, sid. 585.

kretsar. Det blev under hela Friedrich Wilhelms regering omöjligt för Breslau att förbi Frankfurt knyta förbindelser med Stettin.¹

Det var emellertid icke omöjligt att på annat sätt bringa Stettin till uppblostring. Hille och den preussiska regeringen tilldelade Stettin en roll, som icke menligt skulle influera på Frankfurt a. d. Oder. Det var handelsförbindelserna sjöledes med Östersjöländerna.

När Preussen erhöll större delen av Pommern 1720, var landet ödelagt. Stettin, som 1692 hade haft 128 skepp, hade år 1720 endast 38.² Den preussiska handeln hade genom den store kurfurstens kanal lagts om i öst-västlig riktning. Man visste till en början icke huru innehavet av Stettin skulle utnyttjas. I insikt om Peenes betydelse hade Preussen sökt erhålla Wolgast, Loitz, Grünswade och Ruden vid freden i Stockholm, men misslyckats.³ När nu freds- och licentraktaterna skulle börja tillämpas uppstodo tvistigheter med Sverige, detta i synnerhet när Preussen på 1720-talet började inse huru de pommerska erövringarna skulle kunna göras fruktbara.

Ett skötebarn för den preussiska staten var ylleindustrien, som man vid tiden omkring 1720 hade lyckats driva upp till en ganska avsevärd omfattning. Dess främsta uppgift var att förse den växande preussiska armén med uniformer men också att arbeta för export. Genom en kedja av väl förda diplomatiska underhandlingar lyckades man bereda marknad för de preussiska ylletygerna i Ryssland. Med stora förväntningar skapades ett ryskt handelskompani, som skulle ha Stettin till export- och importhamn.⁴ Som returfrakt från Ryssland räknade man på flera varor, som även Sverige exporterade, bl. a. »Siberisch Eysen, welches dem

¹ Naudé, a. a., sid. 9 ff.

² Acta Borussica, Handelspolitik, 2: 1, sid. 553.

³ Ibid. sid. 554—556.

⁴ Schmoller, Die russische Kompagnie in Berlin 1724—1738. Jfr Acta Borussica, Handelspolitik, 2: 1, sid. 646.

Schwedischen vorgehet.»¹ Kompaniet började sin verksamhet 1725 och hade stor framgång. Perspektiv öppnades för att draga den ryska handeln med Centraleuropa över Stettin. Den svenska regeringen i Pommern var emellertid icke överksam utan insåg de betydande konsekvenserna för Pommern av detta kompani. Enligt licentakten av 1720 skulle endast Stettin vara befriat från licenterna i Wolgast, men preussiska regeringen beviljade ryssar borgarrätt i Stettin, kringgick på så sätt licentbestämmelserna och begärde licentfrihet för kompaniets medlemmar.² Den svenske generalguvernören igångsatte genom svenske ministern i Berlin och kammarrådet Gyllenpatron utredning i ärendet. Man förmodade i skrivelsen till ministern: »dass alle Membra Von einer Compagnie nicht an einen Orth wohnen konten, wodurch man zu Verstehen gibt dass alle Compagnie Verwante nicht solche Stettinsche burger sind, die simplement in Stettin wohnen und daselbst durch Handlung ihre Nahrung suchen, sondern Leute sich darunter befinden so in andern Stadten sich aufhalten, und zu erhaltung des grossen Vortheils Von denen Licenten in Wolgast befreyet zu seyn nur das burger Recht in Stettin pro forma gewonnen und sich wer weiss auch mit was Vortheil oder sonst auf was fur genege sich in Stettin possessionirt gemacht sonst aber umb Stettin sich wenig bekummern, dahir gegen diejenige Licentfreyheit so in d. ao 1720 aufgerichteten Convention belieber bloss auf die in Stettin veritablement wohnsatte und daselbst handlung treibende Burger und Kauffleute nur abzielet, bey Welchen Umstanden (. . fuktskadat . .) nach seinen beywohnend(en) Lumieres leicht ermessen wurde dass man bey dieser Sache etwas intendirete so I(hrer) K(öniglichen) M(ajestät) hohem interesse höchst præjudiciren waren daher so Viel nothwendiger seyn wurde allen fleiss anzuwenden die eigentl(ich)e beschaffenheit dieser Compagnie so Viel im-

¹ Beilage zum Bericht des preuss. Gesandten Mardefeld, 13 maj 1720. Cit. efter Schmoller, Die russische Kompagnie, sid. 55.

² Schwedische Regierungsarchiv, Rep. 10, vol. 201, Russische Compagnie (Staatsarchiv, Stettin).

mer möglich zu decouvriren u. folgl. das præjudice abzu-kehren.»¹

Frågan ledde icke till något avgörande, men citatet är belysande för den svenska inställningen till problemet. Innehavet av Wolgast hade sin betydelse för Sverige, därigenom att handeln över Stettin kunde kontrolleras. År 1729 ledde tvistigheterna mellan Sverige och Preussen till en diplomatisk konflikt. I en not till svenske ministern i Berlin den 15 mars framfördes de preussiska klagomålen, vilka samtliga gingo ut på att Sverige vid Wolgast utnyttjade sin ställning på ett sätt, som var stridande mot traktaterna. Man klagade över att Stettins uppstäd i Wolgast fingo betala icke blott Fürstenzoll utan även licent. Den svenska regeringens politik ansågs gå ut på »dass die Stettinische Handlung gänzlich ruiniret, und dagegen die Wolgastische in Aufnahme gebracht werden soll.»² Man bestred ävenledes, att Sverige upprätthöll fredstraktaternas bestämmelser om avgiftsfri transport av Fürstengut. Från preussisk sida hävdades att »zum Fürsten-Gut alles desjenige gehöret, was seiner Königl. Majestät entweder in suo territorio et proprie fundo gewonnen und erworben, oder aber auswärts zu Dero eigenen Behuf kommen lassen.»³ Såsom av några år tidigare förda underhandlingar med Sachsen framgår, avsågs på preussisk sida med Fürstengut »vor allem Mühl- und Bausteine und Salz,» d. v. s. under beteckningen Fürstengut kunde praktiskt taget vad som helst rubriceras.⁴ Den preussiska ståndpunkten bestreds också från svenskt håll i en not den 12 maj 1729, där man dock gick utanför punkten om Fürstengut.⁵ En hel serie av mindre tvistigheter ägde rum under

¹ Ibid.

² Des Königl. Preussischen Ministerii Gravamina gegen schwedisch-Vorpommern in Ansehung einiger Punkte des Friedensschluss 1720 etc. (Dähnert Suppl. till Bd I).

³ Ibid.

⁴ Acta Borussica, Handelspolitik 2: 1, sid. 497.

⁵ Anmerkungen über von Königl. Preussischer Seite gegen die Krone Schwedischen abgefaste Gravamina. Dähnert, Suppl. till Bd 1. Jfr även

1720- och 1730-talen. Om transporten av trävaror och pålagor å dessa tvistades år 1725.¹ Om fiskarnas rättigheter fördes en långvarig notväxling.² Preussen sökte förmå skepparna, som passerade Peeneutloppet att avstå en del av sin barlast för byggandet av Peenemünde skans.³ En tvist av större räckvidd utbröt 1738, då svenska regeringen i Pommern i Stettin klagade över att skeppsförnödenheter upphandlades i Stettin i stället för i Wolgast.⁴ Från Stettin svarades att man fann detta förfaringsätt rimligt. Striden visar, att Stettin höll på att konkurrera ut Wolgast.

Redan tidigt gjordes från preussisk sida försök att kringgå Peenefarten genom att gräva ut Swinemynningen. Några allvarliga försök gjordes emellertid icke under Fredrik Wilhelm I:s regering.⁵ Icke desto mindre sökte den preussiska regeringen tvinga sjöfarten över till Swine.⁶

Medan dessa tvister mellan Preussen och Sverige pågingo, drev Preussen en handelspolitik, som i stor utsträckning gick ut på att draga handeln över Stettin, modifierad av hänsyn till Friedrich-Wilhelmskanalen och de handelsintressen, som voro knutna till denna. Man sökte draga vin- och läkemedelshandeln över Stettin⁷, man sökte draga den schlesiska handeln över Stettin i stället för över Hamburg.⁸ Den gamla striden mellan Stettin och Frankfurt gjorde, att några definitiva resultat icke uppnåddes. På prov frigavs Oderhandeln vid ett par tillfällen, men det som Stettins borgare framför allt önskade, nämligen fri järn- och fiskhandel på Oder och monopol på Östersjöhandeln, uppnåddes aldrig.

Schwedische Regierungsarchiv, Rep. 10, 2683, Acta wegen Abrichtung der zwischen Schweden und Preussen entstandenen Gravamina respectu Pommern.

¹ Schwedische Regierungsarchiv, Rep. 10, 197.

² Ibid. Rep. 10, 196.

³ Ibid. Rep. 10, 225.

⁴ Ibid. Rep. 10, 2683.

⁵ Wehrmann, Geschichte Pommerns II. Acta Borussica, Handelspolitik 2: 1, sid. 558.

⁶ Acta Borussica, Handelspolitik, 2: 1, sid. 585.

⁷ Ibid. sid. 585—586.

⁸ Ibid. sid. 611 ff.

Orsaken var till stor del att Frankfurts intressen med skicklighet företräddes av kammerdirektor Hille, som hade ett starkt argument i de inkomster, som pålagorna på Oderhandeln tillförde statskassan.

Fredrik Wihelm I:s ekonomiska politik förde i vad den berörde Stettin och Oderhandeln icke till några definitiva resultat, men man kan urskilja problemläget. Det gällde att ersätta Hamburg med Stettin, att skaffa Preussen fritt utlopp för Oderhandeln genom att taga upp ett nytt utlopp vid Swine. Förverkligandet av denna politik hindrades eller fördröjdes av att man tidigare med framgång hade lyckats leda bort Oderhandeln genom Friedrich-Wilhelmskanalen till Spree-Havel och Elbe. Ett hinder var också Frankfurts stapel- och nederlagsrätt, som försenade transporterna och belade varorna med dryga tullar och acciser¹.

År 1740 besteg Fredrik Preussens tron. Schlesien erövrades 1742. Den 15 januari 1743 utfärdades en kabinetsorder av följande lydelse:

Nachdem Wir benachrichtiget worden, dass bisher der grösseste Theil der aus Schlesien und sonderlich von Hirschberg nach Holland, Engelland und Frankreich gehenden Waren durch das Sächsische, Braunschweigsche und Lüneburgische transportiret worden, die schlesische Kaufleute auch die Verschickung ihrer Waren zu Lande dem Wassertransport auf der Oder, Spree, Havel und Elbe aus der Ursache bisher vorgezogen haben, weil sie von Unsern Licent-, Zoll- und Schleuse-Bedienten aufgehalten und ihnen unfreundlich begegnet worden, Wir aber das schlesische commercium durch Unsere übrige Lande auf alle Weise facilitirt und in Aufnehmen gebracht wissen wollen, als befehlen Wir Euch hiermit in Gnaden und zugleich ernstlich, denen Stettinischen Licent-, Zoll- und Accise-Bedienten nachdrücklichst und bei schwerer Strafe anzudeuten, dass sie nicht allein die commercirende überhaupt, sondern auch besonders die schlesische Handelsleute jedesmal prompt abfertigen und ihnen mit aller Höflichkeit begegnen, unter keinerlei Vorwand aber dieselben brutalisieren oder chicaniren sollen, als wornach

¹ Jfr Schmoller, Studien über die wirtschaftliche Politik Friedrichs des Grossen, IV, sid. 39 ff. (Jahrbücher VIII: 2.)

Oderhandeln, Preussen och Svenska Pommern vid mitten av 1700-talet. 143

Ihr auch die übrige unter Euch stehende Zollbediente auf dem Oder-Cours ebenfalls zu instruiren, auch wenn schlesische Kaufleute nach Stettin kommen, dieselbe jedesmal durch den Commissarium loci ad protocollum vernehmen zu lassen habt, ob und von welchen Unsern Licent-, Zoll- und Accise-Bedienten dieselben aufgehalten oder ihnen übel begegnet worden, damit dergleichen Contravenienten gebührend bestrafet werden können . . .¹.

Den 10 april 1743 utfärdades en kunglig skrivelse till kamrarna, d. v. s. de myndigheter, som handhade ärenden rörande handel och manufaktur, i Pommern och Mark-Brandenburg. Därpå påpekades huru genom Schlesiens förvärv möjligheter öppnades för en uppblomstring av handeln. Där föreslås en handelssocietet för Berlin, Frankfurt, Stettin och Breslau. Skulle detta ej låta sig verkställa föreslog man i stället att driftiga köpmän skulle uppmuntras.

So könnte durch das bisher neglizierte Nordische Commercium und die durch Erwerb der schlesischen Lande so considerabel vermehrte Landesproductionen, Fabriken- und Manufakturwaren, zumal da solche von sehr ergiebiger und fast in ganz Europa beliebter Beschaffenheit sind, ein grosser Handel nicht nur nach den östlichen und nordischen Ländern, sondern auch nach Holland und England etabliret und die in Unsern Landen fehlenden Retourwaren an Juchten, Talg, Pelzereien, Leinsamen, Eisen, trockenen Fischen, indianische Färbewaren, auch englisch Blei, Zinn u. dgl., sogar Specereien, Hering und Thran von den Stettinern und Breslauern in specie in einem noch weit niedrigeren Preis als beständig über Hamburg und Altona abgeholt und nebst allerhand französischen Weinen aus der ersten Hand comittiert und Polen, Österreich und Ungarn von den Breslauern gegen einen weit niedrigeren Preis, als es sonst über Triest und Fiume bisher geschehen, versorgt werden können².

I dessa två reskript finner man grundlinjerna för Fredrik den stores politik i vad den rör Pommern och dess roll i Preussens handel. Oder skulle ersätta Elbe, Stettin skulle

¹ Acta Borussica Handelspolitik, 3: II, sid. 80.

² Acta Borussica Handelspolitik, 3: II, sid. 83.

ersätta Hamburg, taga hand om Östersjöhandeln och driva handel med Österrike. Man ser här en syntes av de projekt och ansatser, som i det föregående ha skildrats. Där kombinerades det gamla projektet att förena de kejserliga arvländerna med Östersjön med Preussens gamla politik att driva handel på Norden och Ryssland.

Under tiden genomfördes utgrävningen vid Swine och Finow- och Plauenkanalerna. Finowkanalen ansågs av Fredrik den store vara till »unstreitigen Vorteil für den Handel, im besondern den Stettiner». ¹ Av särskild vikt är i detta sammanhang utgrävningen vid Swine. Redan 1745 kunde den nya farleden trafikeras. År 1748 gingo 1,054 skepp ut genom Swine och 603 kommo in. Den svenska regeringen i Stralsund hade emellertid klart uppfattat vad saken gällde. Tullbetjäningen bragte materialet. ² I svenskt intresse låg, att så mycket som möjligt av Preussens handel leddes över Stettin men att vägen ut till havet gick över Peene och Wolgast.

Den 12 april och 20 november 1747 protesterade Stralsundsregeringen mot att man från preussisk sida sökte driva sjöfarten från Peene till Swine. ³ 1749 sökte preussiska regeringen särskilt driva de med trä lastade köpenhamnsfararna från Peene till Swine. ⁴ Under år 1748 tvingades alla preussiska skepp att gå genom Swine. Engelska och holländska skeppare fingo i Stettin erlægga strafftullar, om de begagnade sig av Peenefarten. Fartyg som sökte nödhamn vid Ruden fingo förstärkning från preussiske licentinspektoren i Peenemünde att begagna Swinemynningen. I en till Stralsundsregeringen den 3 februari 1749 inkommen skrivelse framlade tullförvaltarna B. Boltheer och A. Kellman en utförlig redogörelse för läget. ⁵ »Ihro Königl. May:tt Licenten haben we-

¹ Ibid. 3: I, sid. 409.

² Pomeranica 544, Handel och sjöfart I (R. A.). Handlingar angående Swinefarten. Innehåller ett flertal P. M. och skrivelser från licentinspektorer och andra tjänstemän om Swinefarten.

³ Koncept till skrivelse den 20 november 1747. Pomeranica, 544. Handlingar angående Swinefarten,

⁴ Ibid. Skrivelse från G. Skragge och Anton Priem den 22 jan. 1749.

⁵ Ibid.

Oderhandeln, Preussen och Svenska Pommern vid mitten av 1700-talet. 145

nigstens an die 3,000 Rdr und der Fürstenzoll ehensoviel in dem abgewichenen Jahre alhie erlitten, zu geschweigen des-jenige was die accise und consumptionsintraden imgleichen die gantze Stadt (d. v. s. Wolgast) an ihrer Nahrung be-merck't haben.» I en P. M. av den 25 februari 1760 framläg-ges problemet om Swinefarten i sin helhet.¹ Denna är för-fattad av den förut nämnde tullförvaltaren Kellman och måste såsom källa behandlas med försiktighet, eftersom den tillkommit under kriget med Preussen, men vissa faktiska uppgifter som bestyrkas från preussiska källor, kunna utan vidare godtagas. Kellman gör en historisk tillbakablick till westfaliska freden och pekar på att man vid freden 1720 alls icke tog Swinemynningen i betraktande. Rättsgrunden för Sveriges klagomål över Swinefarten var att enligt licentakten 1723 några nya pålagor på handeln icke fingo indrivvas. Hela den målmedvetna preussiska politiken att ödelägga Peene-farten skildras med fakta riktigt placerade. Han slutar sin framställning sålunda: »Überhaupt hat alles dahin abgezielet, sowohl die Revenues, als die Nahrung der Einwohner, von dem Schwedischen Pommern hinweg und nach dem preus-sischen hinzuziehen, wie es den auch ihnen darinnen bis-hero geglückt hat, den es ist offenbahr, dass durch die zur Suine errichtete neue Farth, Ihre Königl. May:tt und die Krone Schweden in dero Revenues zu Wolgast an Licenten, Fürsten Zoll etc. jährlich an die 20,000 Rthl Abgang erlitten haben, zu geschweigen was der Ort und die Einwohner der Stadt an ihrer Nahrung empfunden, als welche grösstenteils ihren Erwerb davon haben müssen.»

Kellmans utredning torde kunna betraktas som ett ut-tryck för de konkreta bekymren i det svenska Pommern. Ur en vidare synpunkt betraktades problemet av Wulfven-stierna, den svenske ministern i Berlin.

I en skrivelse till kanslipresidenten den 10 augusti 1754 meddelade han, att han vid preussiska hovet framställt för-

¹ Pomeranica 544. Handlingar angående Swinefarten (R. A.).

slag om reglering av Fürstengut-frågan.¹ Från preussisk sida hade emellertid ådagalagts föga intresse för saken. Han fortsätter: »Det synes fast mera som hade hans kongl. Preuss. Mt den förhoppning at antingen kunna umbära en dehl wahror han ännu låter komma från Swerige, eller åtminstone at undwika tullens erläggande i Wolgast, då Swinemünde Canalen kommit til stånd, hvarigenom händer at Fürstenguths-friheten, som konungen af Preussen förnämligast niuter i Wolgast, blifver för högbem:te Konung mindre nödig». Wulfvenstierna pekar här på det centrala i det pommerska problemet. Efter Swinemündekanalens tillkomst var det svenska Pommerns roll som lås för Oderhandeln utspelad. Wulfvenstierna fullföljde den inslagna linjen och den 31 juli 1755 begärde han av generalguvernören uppgifter angående Swinefarten.² På detta svarade generalguvernören med en P. M. om de gravamina, som det svenska Pommern hade mot Preussen sedan freden 1720. Promemorian är daterad den 8 september 1755 och är uppställd i paragrafer. Den innehåller en del i detta sammanhang mindre väsentliga punkter, såsom tvistigheter om gränsbroar, fiske, det stettinska arkivets fördelning, persontrafik över gränsen m. m. De två väsentliga punkterna utgjordes dock av Fürstengut- och Swinefrågorna. Om Fürstengut meddelas, att sådant sedan 1751 icke mer än en gång passerat Peene, vilket anses bero på att man för dessa transporter, som främst gingo mellan Stettin och Königsberg, betjänade sig av Swinemündekanalen. Den nionde paragrafen, som även är den omfångsrikaste, berörde huru Preussen i strid med fredstraktatens bestämmelser genom straffsatser hindrade sjöfarten genom Peene och i licentkontoret i Peenemünde upptog avgifter, avsedda för finanseringen av Swinemünde hamn- och kanalbygge.

I detta läge förblev frågan om Swinefarten till krigsutbrottet emellan Sverige och Preussen år 1757.

Fredrik den stores politik i fråga om Swine är ett led

¹ Borussica (R. A.). Skrivelse till kanslipresidenten från envoyén Wulfvenstierna.

² Schwedische Regierungsarchiv, Rep. 10. 2683 (Staatsarchiv Stettin).

Oderhandeln, Preussen och Svenska Pommern vid mitten av 1700-talet. 147

i ett större sammanhang, nämligen hans försök att samman-smälta den växande preussiska monarkien till ett handels-politiskt helt. Det avgörande var införlivningen av Schlesien. Därmed bortföll grunden för Hilles politik att avsnöra Schlesiens direkthandel med Hamburg och Stettin. Fredrik den store hade haft Hille till läromästare i ekonomiska ting under sin kronprinstid och särskilt under sin fångenskap i Küstrin. Han hade där såsom övning författat en skrift om den schlesiska handeln, som var helt präglad av Hilles tankar. Den uppfattning om den schlesiska handeln som ett centralt problem i Preussens handelspolitik, som han där gav uttryck åt, kom alltid att behärska hans politik även om han sökte lösningen efter delvis andra linjer. Nederlagsrätten för de olika städerna på Oder upphävdes på prov för år 1747.¹ Under 1740-talet sökte man på olika sätt uppmuntra Oderhandeln på Elbehandeln bekostnad.² I en kabinetsorder den 10 oktober 1751 meddelas, att i följande månad en konferens skulle äga rum i Berlin med vederbörande myndigheter för att överlägga »welchergestalt das Commercium von der Elbe nach der Oder auf die leichteste art, jedoch sonder Verfall Meiner bisherigen Revenue hinzuziehen.» Detta skedde genom tullregleringar, som funno sin slutliga utformning i die Oder-Cours Rolle, som trädde i kraft från 1754, varigenom tullarna på Oder och Elbe sattes lika. Man märkte genast en förbättring av Oderhandeln. Till och med Magdeburg tog Östersjövaror över Stettin, men man klagade över att frakterna på Oder stego och lastpråmar saknades. I olika dekret riktade Fredrik den store slag mot Elbehandeln. Tullkontrollen gjordes rigorösare och för handeln emellan Hamburg och Schlesien lades stora hinder. Denna politik var ännu i fullt flor, när det sjuåriga kriget utbröt.

Vid mitten av 1750-talet hade på grund av Preussens målmedvetna politik kontrollen över Elbe och Oder bragts

¹ Acta Borussica, Handelspolitik, 3: 2, sid. 85 ff.

² Ibid. 5 Abschnitt, Die Parifikation des Oderhandels.

i dess händer. Vid Elbes utlopp låg Hamburg, som enligt Preussens uppfattning borde motarbetas. Varuutbytet mellan länderna kring Östersjön å ena sidan och Centraleuropa å den andra skulle konvergera mot Oder och Stettin. Den av kejsarna Karl IV och Ferdinand I eftertraktade vattenvägen från Schlesien till Östersjön var öppnad. Fredrik den store sökte genom Finow- och Plauenkanalerna draga Nordtysklands östersjöhandel över Stettin. De tre sista åren före sjuårskriget räknades i Swinemünde 1,095, 1,644 och 1,739 in- och utgående inhemska fartyg.¹ Stettin och Swinemünde syntes ämnade att bli Östersjöns Hamburg, medan Wolgast nedsjönk i misär och svenska Pommern alltmera förlorade i betydelse. Oder började ersätta Elbe som en av Tysklands stora handelsvägar, och det som man trodde så värdefulla Peeneutloppet förlorade alltmera i betydelse.

Samtidigt började ovädret i Europa draga samman, som skulle urladda sig i det sjuåriga kriget. Den föregående utvecklingen hade accentuerat intressebotsatsen mellan Sverige och Preussen.

¹ Koser, Geschichte Friedrichs des Grossen, 4:e och 5:e upplagan, II, sid. 179.

Nils Holmberg.